

УДК 94(477.7)“18”:316.343.633

Євтушенко О.Н., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Євтушенко Олександр Никифорович — аспірант кафедри державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Автор більше 15-ти наукових робіт. Коло наукових інтересів — проблеми державного регулювання общинно-родових відносин селянської родини на півдні України в другій половині XIX століття.

Особливості державного регулювання життєдіяльності селянської общини на півдні України в другій половині XIX століття

Стаття присвячена процесу державного регулювання селянської громади в південному регіоні України в післяреформений період.

This article deals with the processes of state regulation of a country community of southern region of Ukraine in the period after reform

Для другої половини XIX століття були характерними істотні зміни в політичному і правовому становищі багатомільйонного російського селянства, яке одержало “права стану вільних сільських обивателів, як особисті, так і майнові” [1, с. 37].

Імперська політика російського уряду протягом століть деформувала общинні традиції у Великоросії, а на півдні України, де цих традицій не було, насаджувала їх за допомогою створеної системи самоврядування, включаючи селянські домогосподарства в загальну систему державного управління, регулюючи виробничо-економічні відносини життєдіяльності селянської общини.

Актуальність даної проблеми полягає в тому, що виявлення особливостей державного регулювання життєдіяльності селянської громади в другій половині XIX століття дозволяє виділити не тільки загальні особливості для всіх регіонів, але й дозволяє глибше зрозуміти особливості життя селянської общини на півдні України в післяреформений період.

Самодержавна монархія, зберігаючи общину, з її “обов’язковою круговою відповідальністю” [2, с. 25-26] за кожного свого члена, утримуючи

селян на селі, на кабальних умовах змушувала їх “підкорятися встановленому способу господарства” [3, с. 16], заважала вільному відходу, забезпечуючи поміщиків дешевою робочою силою, а державу — платниками податків.

Таким чином, уряд ст. 54 “Положення” [1, с. 48], закріпивши за громадою звичайно-правову функцію внутрішнього розпорядження землею (переділ земель, розділ їх на постійні ділянки, сімейні розділи, заміна общинного користування землею подвірним (спадкоємним) володінням, мирські розкладки й розпорядження мирськими капіталами, контроль за цілісністю межових знаків та інш.), визнав мир (общину) основною господарською одиницею в організації сільськогосподарського виробництва.

Крім того, держава, прикріпивши селян до волості як поліцейської одиниці й передавши все управління селянськими справами міністерству внутрішніх справ, вирішувала третю проблему, яка в документах про реформу не вказувалася, але в таємних офіційних документах того часу постійно згадувалася, — це міркування соціальної безпеки [4, с. 382].

Через схід здійснювалося державне регулювання як суспільних, так і виробничо-

економічних відносин життєдіяльності селянської общини, тому для регулювання виробничих відносин державою сходу були надані контрольні, судові й опікунські функції. До контрольних можна віднести такі, як облік податей, переділ землі, затвердження продажу селянами нерухомого майна (наприклад, будинку, який знаходився на землі общини) [5]; до судових – ті, де застосовувалася судова влада, тобто покарання (позбавлення права голосу окремих членів, винесення вироків про віддачу порочних селян у розпорядження уряду) [3, с. 224; 6]; до опікунських – призначення опікунів і піклувальників над майном малолітніх і здійснення обліку й перевірки їхньої діяльності [7; 8].

Як показують архівні матеріали, на сході вирішувалися важливі виробничо-господарські питання (земельні, випасу худоби, виділення пасовища та інші) [5; 9; 10].

Головним органом у волості, який регулював виробничо-економічні відносини, був волосний сход з виборних від сіл (один виборний від десяти дворів). У компетенцію волосного сходу входило велике коло питань і справ, пов'язаних з виробничо-господарською діяльністю общини. Це питання стосовно сімейних розділів; справи, що ставляться до общинного користування мирською землею: переділ земель, накладка й знижка тягол, остаточний розділ общинних земель на постійні ділянки та інш.; при дільничному або подвірному (спадкоємному) користуванні землею розпорядження ділянками мирської землі, яка за будь-яким випадком залишилась дозвільною або не складалася в подвірному користуванні; розкладка всіх казенних податей, земських і мирських грошових зборів, так само як земських і мирських натуральних податей, і порядок ведення рахунків за зазначеними податями і зборами та інш. [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Волосний сход приймав рішення, які стосуються всієї волості. До нього зверталися селяни, якщо не могли знайти допомоги на сільському сході. Прикладом може служити “Справа про прохання Якіма Богослова про неправильний поділ косовиці” [9].

Законодавець, присвятивши цілий розділ “Положення” волостному сході в питаннях регулювання виробничо-економічних відносин життєдіяльності громади, відразу ж обмежив діяльність сходу цими рамками, вказавши, що якщо ж сход буде мати судження й ухвалить вирок по предметах його веденню не підлеглим, то вирок вважається недійсним, а особи, що брали участь у його складанні, дивлячись за важливістю справи, або піддаються стягненню за рішенням мирового посередника, або передаються до суду [1, с. 53].

Однак фактично рішення приймало волосне

правління. Воно завіряло договори й угоди, розписки про взяття грошей, майна в борг, землі в оренду на певний строк і встановлену плату; призначало опікунів, затверджувало заповіти та інше [1, с. 56]. Як приклад можна навести “Книгу для запису договорів й угод і засвідчення духівниць Новобузького волостного правління Херсонського повіту Херсонської губернії”, що містить такі договори й угоди, які завірені сільським старостою м. Нового Буга при свідках [9].

Саме контроль за виробничо-економічними відносинами в життєдіяльності общини залишався за державною адміністрацією, адже селяни й після викупу земельних наділів ставилися до стану з істотними обмеженнями прав у порівнянні з іншими верствами населення.

Російське селянство, переселене із центральних губерній Росії на південь, легко мирилося із правом громади як захисниці їхніх інтересів. Селяни чітко усвідомлювали організуючу роль миру не тільки в господарських питаннях, але й у питаннях стосовно їхніх взаємин з поміщиком і державою. Громада затверджувала спадкоємні права селянської родини на утримання й була для селян тією дорогоцінною формою, що дозволяла їм “легко й просто досягати зрівняльного розподілу земель, цієї істотної умови добробуту селян” [3, с. 224].

До речі, з 1904 р. стала переважати точка зору про те, що індивідуалізація селянського господарства, тобто перетворення його в систему дрібної приватної власності, заснованої на хуторах або сімейних фермах, дозволить не тільки відновити поважне відношення селян до закону й урядової влади, але й буде сприяти розвитку нових відносин між урядом і селянством, а це у свою чергу дозволить зміцнити не тільки економічну, а й політичну основу держави.

Що стосується південного регіону України, то тут переважною стала подвірна форма селянського землекористування, адже в Україні община не мала глибокого коріння і традицій. На півдні України в новоросійських губерніях общини фактично не існувало, а там, де вона існувала, це були в основному колишні поміщицькі господарства [18, с. 16].

Великоросійська община була більш стійкою, активною господарською одиницею. І ці риси її зберігалися серед переселенців на півдні України, тому що самі відносини у великоросійській общині склалися в процесі тривалого історичного розвитку. Крім того, зберігалася велика роль великоросійської общини в переділах землі, у пануванні над земельним майном, що теж сприяло зміцненню її ролі як господаря, давало право втручатися в сферу господарських відносин общинників.

Українське селянство не знало общинних переділів, община в Україні не мала глибоких традицій, тому українське селянство не проявляло великої любові до колективних форм володіння землею. Як образно помітила А.Єфименко: “недарма існує малоруське прислів’я “гуртове – чортове” – вся проста й коротенька історія загальних земель перейнята духом цього прислів’я” [19, с. 399]. Тому общинна форма, що насаджувалася державою, прищеплювалася дуже погано. Як відзначають багато дослідників, в Україні “зрівняльне землекористування є найчистішою фікцією” [20, с. 653]. Крім того, в Україні саме наділення селян землею здійснювалось залежно від наявності робочої худоби, тобто ступеня матеріального добробуту селянства [18, с. 22].

Навіть розроблювачі законодавства це розуміли, що в Малоросії земля відведена в селянський наділ, надається за назвою “мирської” в постійне користування сільської громади, але ділянки її, що складаються за звичаєм того краю в спадковому землекористуванні кожної родини, зберігають цю властивість і на майбутнє [21, с. 253-311].

Таким чином, закон 1861 року (ст. 119 “Місцевого положення”) надав у Новоросії сільській громаді при введенні статутної грамоти право встановити общинне володіння із круговою порукою або розділити наділ на спадкоємні подвірні ділянки з особистою власністю [21, с. 279]. До кінця XIX століття в Новоросії общини, в яких не було загальних переділів із часу наділення їх землею, перейшли до спадкового (дільничного або подвірного) володіння.

Українські селяни-власники землі, на відміну від великоросійських, мали більше волі. Вони селилися на нових землях, привносили на нові місця й свої звичаї: нелюбов до втручання в їхні особисті справи, опір усякому зовнішньому примусу, право на вільну купівлю і продаж речей, необхідних в господарстві, укладання угоди про відчуження селянського майна. Тому типовою формою селянського господарства стає хутір – самодостатня й незалежна господарська одиниця. Та й вся енергія малоруського народу, який став вільним паном вільної землі, була спрямована на те, щоб затвердити за собою право вільного приватного власника [19, с. 399].

Що стосується німецьких колоній, основною господарською одиницею тут був “двір”, тобто посімейний наділ. “Двір”, “господарство” переходили з роду до роду у нероздробленому й одноособовому розпорядженні однієї родини (глави родини) [3, с. 71]. Таким чином, кожна з німецьких колоній була поземельним власником, окремі ж общинники-господарі володіли ділянками лише за правом спадкового користування [22, с. 124].

Що стосується єврейських селянських общин, треба відразу відзначити, що “приручення євреїв до землеробства” у Новоросійському краї “ішло всупереч звичкам й інтересам самих євреїв” [23, с. 118]. Євреї, які переселились в цей край, зіграли в общинному землекористуванні другорядну роль. Поступово єврейські селянські громади розпадаються, євреї стають орендарями, втягуються в заняття торгівлею або живуть завдяки посередницькій діяльності. Тобто займаються тим, що може їм забезпечити більш стерпне існування, ніж те, на яке вони могли очікувати, займаючись землеробством. Згодом більша частина євреїв переселяється до міст Херсона, Миколаєва, а також у містечка Херсонської губернії, де вони стали займатися торгівлею й ремеслами.

Відсутність в Україні до реформи общинного землеволодіння, коли земля фактично розподілялася залежно від наявності й кількості робочої худоби, сформувало в українських селян негативне відношення до колективних форм господарювання. Однак коли виникали потреби в додатковій робочій силі, українські селяни просто створювали тимчасовий виробничий колектив, що розпадався після виконання покладених на нього завдань. В архівах збереглися різні форми укладення цих договорів. Це, наприклад: “скопщина” (проміжна форма між договором майнового або особистого наймання), “супряга” (угода господарів, які не мають досить робочої худоби, найчастіше волів), “толока” – добровільна й безплатна допомога гуртом тим господарям, які не встигають вчасно обжатися, обкоситися або звести хліб [20, с. 655-656]. Народний звичай колективної взаємодопомоги (“меджия”) існував і серед болгар, які жили в Херсонській губернії [24, с. 93-94].

Майнові взаємини, які впливають із виробничих відносин в українських, болгарських, молдавських і великоросійських родин, теж були різні. Українська родина не була самодостатньою силою. Підростаючі діти прагнули скоріше відокремитися від батьків, завести родину, власне господарство, “надзвичайно рідко зустрічаються родини, що складаються з декількох одружених братів, які б жили разом” [25, с. 32]. Серед українських родин були часті випадки, коли після смерті батька його садиба дісталася молодшому в родині, тому що старші вже виділилися ще при житті батька й жили родинами, обробляючи свої ділянки. Звичай у такому випадку просто узаконував сформований порядок речей. Саме держава намагалася втручатися в такі відносини, поєднуючи окремі родини в багатосімейні двори для впорядкування системи обкладання, але такі родини були не міцними, тому що не були зв’язані родинними зв’язками.

Необхідно відзначити ще одну характерну відмінність великоросійської й малоросійської громади на території південного регіону України. Якщо серед перших не часто спостерігається наявність договору про спадкування (заповіт) між чоловіками [26, с. 75], то серед других це поширене явище. Таким чином, у південному регіоні України договірне право не тільки існує, воно діє. Складання заповітів тут – звичайна справа. Прийшло воно в Україну з Литовського статуту, і спостерігалось в Чернігівській, Полтавській губернії. Скоріш за все, в Новоросію воно потрапило разом з переселенцями із цих губерній.

Звичаєве право різних етнічних груп на території Новоросії було для них основним джерелом права, а загальноімперські цивільні закони носили тут характер додаткового регулятора. Тому в українських селянських родині міцним було індивідуальне право на землю, що у першу чергу й відрізняло українських селян від росіян; по-друге, на думку автора, така прихильність українських селян до приватної власності на землю, плюс особливості в характері, звичаях, традиціях сприяли розширенню ідеї національної свідомості, що базується на етнічній тотожності, але ще були недостатніми, щоб вплинути на розвиток національного руху українців, як у південному регіоні України, так і в усій Україні.

Однак до кінця XIX століття в сфері майнових угод звичайно правові норми починають поступатися місцем статтям цивільного кодексу. Договори, угоди, що містять на тривалий строк, особливо якщо це стосувалося оренди землі, купівлі споруд, продажу рухомого й нерухомого майна, починають укладатись в писемній формі з наступним засвідченням у волостному правлінні. І хоча за своїм змістом ці договори мало чим відрізняються від звичайно-правової практики, але за формою й способом укладення це вже юридичний документ, що відповідає нормам цивільного законодавства.

Селянське населення південного регіону втягувалося в сферу дії державного цивільного й карного виробництва, позичаючи коло питань, рішення яких ґрунтувалося на звичаєвому праві.

Як бачимо, державне регулювання в сфері майнової, господарської діяльності на півдні України було не однаковим. Держава намагалася ці взаємини включити в рамки раціонального права, але кожен народ, кожна

родина привносили в них щось своє, переломлюючи їх через систему звичаїв і традицій, які сформувалися в суспільстві в процесі тривалого історичного розвитку.

До кінця століття стало ясно, що общинна форма землеволодіння не відповідає вже вимогам не тільки селян, але й часу. Тому що селянська громада (з її трипільям, черезсмужжям, примусовою сівозміною, загальним вигоном худоби й т.ін.), гарантуючи уряду сплату селянами недоїмок і збереження стабільності в державі, утрудняла рішення такого не менш важливого економічного завдання, як збільшення продуктивності селянського господарства.

Уже наприкінці 60-х років XIX століття спостерігається ріст селянського зубожіння й поява нового “аграрного питання”, яке на підставі даних зібраних Л. Івановим [27] матеріалів по статистиці руху землеволодіння в Росії, було викликано у першу чергу невідповідністю між обмеженою кількістю землі й зростаючою чисельністю населення, а також розшаруванням селянства на сільську буржуазію (заможних селян-куркулів і сільський пролетаріат (батраків) [28, с. 17]. Недостача землі в селян спонукує їх шукати приробітку не тільки у свого поміщика або куркуля, але й у місті. Це породжує значний приплив дешевої робочої сили на капіталістичні підприємства. Місто все сильніше й сильніше втягує у свою орбіту колишніх селян. Патерналістська політика держави не могла стримати змін, які розпочалися на селі.

У 80-ті роки XIX століття уряд почав спробу вирішити аграрну проблему за допомогою: податкових послаблень; переселення на схід; пільгами на придбання селянами додаткових земель шляхом створення Селянського поземельного банку. Але відсоток землі, що купувався селянами за допомогою банку, був невисокий. (З 1 % дворянських земель, які виставлялись щорічно на продаж, на частку селян доводилося 0,20%, міщан 0,03%, купців – 0,18%, німців колоністів – 0,59%) [29, с. 102]. Голод 1891-1892 р. показав нерозв’язаність аграрної проблеми. Наприкінці XIX століття Росія залишалася аграрною країною: з 125,6 млн. чоловік 93,7 млн., тобто 75%, було зайнято в сільському господарстві [29, с. 102]. Однак те, що царський уряд швидко зумів впоратися із ситуацією, навести порядок у країні, говорить про його політичну стабільність і легітимність.

Таким чином, протягом усього XIX століття втручання держави в життя сільської общини на півдні України було мотивовано тим, що через общину держава прагнула до встановлення тотального контролю над кожною

ЛІТЕРАТУРА

1. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 г. // Российское законодательство X-XX веков. – М.: Юридическая литература, 1989. – С. 37-77.
2. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. В 2-х т. Т. 1. – СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1868. – 392 с.
3. Постников А. Общинное землевладение. Выпуск второй. Издание второе. – Одесса, 1878.
4. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70-е годы XIX века). – Л.: Наука, 1972. – 226 с.
5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 14, оп. 1, справа. № 7. Запродажний акт на дом крест'янина Мишенина. 2.08.1893 г.
6. ДАМО. – Ф. 230, оп. 1, т. 3, справа 4466. 10 народная перепись; Ф. 230, оп. 1, т. 3, справа 5782. Указы сената и статьи Свода законов о порядке удаления порочных людей их обществами и начальствами, о высылке в Сибирь лиц, исключенных из податных обществ за дурное поведение и др. 5 июля 1865 – 19 января 1868 г. – 20 листов.
7. ДАМО. – Ф. 14, оп. 1, справа 52. Дело об учреждении опеки над имуществом Гурского П.А. 1.12.1910.– 10.01.1915.
8. ДАМО. – Ф. 38, оп. 1. Ед. хр. № 7. Дела учреждения опеки (Дело по опеке сирот Якова Шульженко. Ново-Очаковское сельское управление Владимирской волости).
9. ДАМО. – Ф. 14, оп. 1, справа № 4. Дело о прошении Акима Богослова о неправильном разделении сенокоса. – Справа № 6. Книга для записи договоров, сделок и регистрации духовных завещаний. 8.01.1887-24.12.1889. – 82 листа.
10. ДАМО. – Ф. 14, оп. 1, справа 106. Книга приговоров сельского схода. – 25 аркушів.
11. ДАМО. – Ф. 38, оп. 1, справа 5. Переписка с Владимирским волостным правлением. Приговоры Ново-Очаковского сельского схода. 1902-1903 гг.
12. ДАМО. – Ф. 5, оп. 1, справа 3. Ново-Бугский волостной сход. На 39 листах.
13. ДАМО. – Ф. 32, оп. 1. Владимирское сельское управление Херсонского уезда и губернии. – Справа 10. Циркуляры херсонских уездных земского управления и мирового судьи, переписка с ними о землепользовании, по уголовным и гражданским делам, об опеке и попечительстве, приговоры сельского общества с. Владимировка, о выборах должностных лиц сельского управления, акты и свидетельства о посевных площадях сельского общества и именные списки землевладельцев. 4 февраля 1880 – 23 марта 1882. – 265 листов.
14. ДАМО. – Ф. 39, оп. 1. Новобугское сельское управление с. Новый Буг Новобугской волости Херсонского уезда и губернии. Дело. 1. Дневник сборщика податей сельского управления. – 25 мая 1893 г. – 2 листа.
15. ДАМО. – Ф. 5, оп. 1, справа 7. Прошения о спорном наделении пахотной землей. Новобугский волостной суд. Жалоба крест'янина пос. Скобелевой Ново-Бугской волости Петра Андреева Женовки, от имени и по доверенности брата Николая Андреева Женовки. – 4 листа.
16. ДАМО. – Ф. 7, оп. 1. Ковалевское волостное правление. С. Ковалевка Одесского уезда Херсонской губернии. 1. Посемейный список крестьян с. Ковалевка. – 1888. – 104 листа.
17. ДАМО. – Ф. 12, оп. 1. Кисляковское волостное правление. С. Кисляковка Херсонского уезда Херсонской губернии. 2. Рапорты сельского старосты. 22.08.1913 – 23.07.1915.
18. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
19. Ефименко А.Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Т. I. – СПб.: Книгопечатня Шмидтъ, 1905. – 538 с.
20. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. – П.: Типография “Общественная польза”, 1916. – С. 648-663.
21. Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях великороссийских, новороссийских и белорусских // В кн.: Российское законодательство X-XX веков. – М.: Юридическая литература, 1989. – Т. 7. – С. 253-311.
22. Клаус А. Наши колонии. – Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869.
23. Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских и евреев. – СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877. – 439 с.
24. Дымо Е.Г. Этнонациональные традиции болгар // Краєзнавчий альманах: Історія. Культура. Освіта. – Миколаїв: ОІППО, 2004. – С. 91-96.
25. Афанасьев А.С. (Чужбинский) Собрание сочинений / Под ред. П.В.Быкова. – Т. VII. 2-е изд. – СПб.: Кн. т-во Г.Гоппе. 1893. – 390 с.
26. Мухин В.Ф. Обычный порядок наследования у крестьян: к вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому изложению. – СПб.: Изд. Ред. комиссии по сост. Гражданского уложения. Тип. Правительствующего Сената. 1888. – 331 с.
27. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // В сб.: Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971.
28. Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. VII, ч. 2. Купля-продажа земель в европейской России за тридцатилетие 1863-1892 гг. – СПб., 1903. табл. IX. – С. 17.
29. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. – М.: Издательская группа ИНФРА • М-НОРМА, 1997. – 592 с.

Надійшла до редколегії 12.05.2005 р.